

24. **Пономарьов А.** Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьов. – К., 1996.
25. Российский государственный исторический архив. – Ф. 776, оп. 11, д. 61 а, л. 41 об.
26. **Смолій В.** Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К., 1998.
27. **Субтельний О.** Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991.
28. **Храмов А.** Национализм и модернизация [Электронный ресурс] / А. Храмов. – Режим доступа: <http://rodoslav.wordpress.com/>
29. **Шмитт К.** Понятие политического / К. Шмитт // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1.
30. **Яковенко И. Г.** Украина и Россия: сюжеты соотнесенности / И. Г. Яковенко // Вест. Европы. – 2005. – №16.
31. **Buttle N.** Critical nationalism: a liberal prescription? / N. Buttle // Nations and Nationalism. – 2000. – № 1.
32. **Gellner E.** Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983.
33. **Janowski M.** Wavering Friendship: liberal and national ideas in nineteenth century East-Central Europe / M. Janowski // Ab Imperio. – 2000. – № 3–4.
34. **John W.** Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia / W. John // The Russian Review, April 1998.
35. **Szporluk R.** Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / R. Szporluk // Daedalus, 1997. – Vol. 126. – № 3.

Надійшла до редколегії 15.06.2015

УДК 94(477.7) «1853»

В. М. Полторак

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДОЗВИ ТАЄМНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ ТА БЕССАРАБІЇ 1853 р. ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

На основі публікації двох документів «Таємного комітету України та Бессарабії» від 16 вересня 1853 р. проаналізовано політичну думку польського еміграційного середовища, турецького уряду напередодні Кримської війни (1853–1856). Відзначено важливість даних джерел для визначення політичної програми Михайла Чайковського (Садик-паші). Також зазначено, що ці документи призвели до поглиблення розколу в середовищі польського еміграційного табору щодо українського питання.

Ключові слова: Михайло Чайковський, Мехмед Садик-паша, Таємний комітет України та Бессарабії, Кримська війна.

В. Н. Полторак

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ВОЗЗВАНИЯ СЕКРЕТНОГО КОМИТЕТА УКРАИНЫ
И БЕССАРАБИИ 1853 г. КАК ИСТОЧНИКИ
ПО ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

На основе публикации двух документов «Секретного комитета Украины и Бессарабии» от 16 сентября 1853 года проанализированы политические идеи польской эмиграции и турецкого правительства накануне Крымской войны (1853–1856). Отмечена важность данных источников для определения политической программы Михаила Чайковского (Садык-паша). Также указано, что эти документы привели к углублению раскола в среде польского эмиграционного лагеря по украинскому вопросу.

Ключевые слова: Михаил Чайковский, Мехмед Садык-паша, Секретный комитет Украины и Бессарабии, Крымская война.

V. M. Poltorak

I. I. Mechnikov Odessa National University

**SECRET COMMITTEE OF UKRAINE AND BESSARABIA 1853 AS
A SOURCE FOR RESEARCH OF POLITICAL IDEAS HISTORY**

The article is based on the publication of two documents of Secret Committee of Ukraine and Bessarabia in 1853 analyzed according to the Polish exile and the Turkish government political ideas on the eve of the Crimean War of 1853–1856. It was noted the importance of the sources for study of the Michael Chajkowski (Sadyk Pasha) political program. The documents justify participation Sadyk Pasha Cossacks in military operations for the liberation of Ukraine and the formation of a separate autonomous part of the Ottoman Empire in the Cossack Hetman of Ukraine and Bessarabia. It is unique document of political thought in the mid-nineteenth century, which put the issue of subjectivity Ukraine and its status. The documents includes mid-nineteenth century Turkish vision for the future of the Black Sea region, while splitting the Polish emigration camp.

Keywords: Michael Czajkowski, Mehmet Sadyk Pasha, the Secret Committee of Ukraine and Bessarabia, Crimean War.

Михайло Чайковський (Мехмед Садик-паша) був відомим письменником, військовим і громадським діячем. Його особливе місце в історії Центральної та Південно-Східної Європи відзначене багатьма істориками – турецькими [1; 5], польськими [2; 6; 7; 10], болгарськими [18; 19; 20], російськими [8; 16] та українськими [11; 12; 13; 15; 17]. На сьогодні опубліковано багато джерел до біографії Михайла Чайковського [3; 4; 9; 21]. Проте деякі з моментів його діяльності досі не

з'ясовані. Одним із ключових питань у дослідженні його політичної концепції розвитку Південно-Східної Європи після Кримської війни є проблема достовірності двох документів, підписаних членами Комітету України та Бессарабії, датованих 16 вересня 1853 р. Оскільки їх публікації українською мовою досі не було здійснено, заповнюємо цю прогалину в додатках до статті.

Вперше опублікував ці два меморандуми Євген Рудницький. За його інформацією папери були власноручними Адама Чайковського (сина Михайла) російськомовними копіями із французьких перекладів, які свого часу здійснила Людвіка Снядецька для Адама Чарторийського. Євген Рудницький робить припущення, що оригінали були україномовними, проте його аргументи слабкі. Адже українізм, названий істориком, є привнесеними в текст перекладачем Адамом Чайковським (і насправді можуть бути полонізмами). Та й як українізм збереглися би при подвійному перекладі на французьку, а потім російську мову?

Комітет України та Бессарабії привернув увагу українських істориків в еміграції – «Альманах українського національного союзу» за 1971 р. подає біографічний матеріал д-ра Миколи Рибак «Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша» [14]. Автор статті використав опубліковані Євгеном Рудницьким відозви Комітету, а також подав невідому доти україномовному читачеві інформацію. Зокрема, вказано, що папери привезли до Стамбула з Кишинева «українські купці». Пише історик і про рекомендацію Михайла Чайковського турецькому султану «коли б султан хотів скористатися зі згаданої пропозиції комітету України і Бессарабії, то було б вказаним послати довірену особу в ті сторони, щоб ту справу ближче і точніше дослідити». На думку Миколи Рибак, саме згадані папери дозволили султану Абдул-Меджиду видати «фірман» (насправді – «іраде») з призначенням Чайковського «начальним вождем усіх підданих Туреччині козаків». Також важливо, що, на думку М. Рибак, саме схвалення Чайковським документів Комітету призвело до «великого обурення в польському екзильному таборі» [14, с. 90–91].

Іван Лисяк-Рудницький, звернувшись до аналізу «Козацького проекту» Михайла Чайковського не зміг оминати питання достовірності документів Комітету. Історик «захопився», проте й «здивувався» фактові існування таємної сепаратистської організації в середині XIX століття, коли «назагал український рух у XIX ст. був не сепаратистським, а автономістським, тобто спрямованим на культурне самовираження або федералізацію Російської імперії». Вважаючи цілком можливим, що «меморандум сфабрикував сам Чайковський тому, що висловлені в ньому ідеї підозріло схожі на його власні», І. Лисяк-Рудницький жалкує неможливості відшукати оригінали па-

перів. Походження опублікованих Євгеном Рудницьким документів історик оцінив так: «Оскільки вони надійшли від сина Чайковського, не виключено, що їх підробив сам Чайковський». Окремо І. Лисяк-Рудницький піддає критиці перелік підписів під документами. І хоч за участі Омеляна Прицака вдалося нібито визначити одну персону – генерал-майора Дабіжу – українофіла-мазепинця, проте в цілому згаданих підписантів не вдалося ідентифікувати. «Цей призабутий епізод є цікавим і важливим, і має більшу вартість, ніж до цього назагал уважалося» [11] підсумував своє дослідження Іван Лисяк-Рудницький.

Інформація про Комітет України та Бессарабії потрапила на сторінки спогадів Михайла Чайковського. Ці мемуари дійшли до нас у декількох варіантах. Першим можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870-1886 рр. у Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який у свою чергу передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 р. частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х рр., але в подальшому публікація припинилась [9].

Друге видання, яке ґрунтувалося на мемуарах Садик-паші, – стаття його дочки Кароліни Суходольської [20] про участь болгар у козацьких підрозділах її батька. Відомо, що цей варіант мемуарів був написаний французькою мовою і напевно являв собою начерки мемуарів, написані перед від'їздом Чайковського до України у 1872 р. Сліди цього тексту губляться – архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 р. в Трієсті (тоді Австрійська імперія). Знову виринає перший варіант мемуарів у 1895 р. в Москві, де редакція «Російської Старовини» за посередництва Адама Чайковського береться за їх публікацію [21].

Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні вперше згадано про Комітет України та Бессарабії – про те, що саме дві відозви Комітету скомпрометували ідею М. Чайковського в очах англійських союзників (лорда Пальмерстона) [22].

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів у «Киевской Старине», у Львові у 1898 р. публікується його переклад на польську мову [4], проте цей текст не йде далі 1840-х рр. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою [3]. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте, за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося тільки часу Східної війни. Звірка текстів підтверджує, що редакція «Російської Старовини» скоротила деякі фрагменти тексту, особливо що стосується стосунків між польським, англійським та турецьким офіцерським корпусами [7, с. 78–81]. Скороченню було

піддано і повідомлення про Комітет – він на думку редакції російського часопису не повинен був привертати великої уваги.

Отже, найбільш повно від імені Михайла Чайковського про Комітет можемо дізнатись у виданих у 1962 р. мемуарах про події Кримської війни [3, с. 24–25]. Згідно з ним, Чайковський визнає, що папери Комітету стали одним з аргументів у внутрішньо-польській боротьбі навколо українського питання. Опонент Чайковського Владислав Замойський демонстрував копії меморандумів, надісланих Адамові Чарторийському, в колі польських емігрантів задля доведення сепаратистської діяльності Садик-паші, якого «оголошено за нового Богдана Хмельницького».

В опублікованих у 1962 р. спогадах роз'яснюється питання походження документів – начебто їх передали впливовому турецькому політику Решід-паші (прихильник танзімату, 6 разів – великий візир імперії) два купці-козаки з Кишинєва. Оригінали були друкованими російською мовою. Далі Михайло Чайковський в спогадах в цілому передавав зміст поданих вище документів.

Аналізуючи усі відомі на даний момент варіанти текстів документів Комітету, а також супровідні документи щодо подій жовтня–листопада 1853 р., коли ці папери вперше потрапили до уваги турецьких посадовців та самого Михайла Чайковського, можна зробити два припущення. Найбільш вірогідно те, що текст є фальсифікатом. Адже він жодного разу не згаданий у відомих незалежних від Чайковського джерелах. Про фальсифікацію свідчить також невластивий наддніпрянським українським текстам того часу стиль, плутана термінологія, наївний пафос відозв. Питання в тому, хто і навіщо створив ці документи.

Перша версія – оскільки Решід-паша передав папери Чайковському, а той вже поширив їх переклади серед польського середовища, а французький переклад передав султану, то можливо папери відображають бачення турецьких політиків майбутнього Південно-Східної Європи. Протекторат Україна та Бессарабія на правах Валахії та Молдови повинен був стати буфером між Османською та Російською імперіями. Про вірогідність цього факту говорять деякі терміни – двобунчужний, Росія названа «Північною» тощо. Відновлюваний український гетьманат таким чином розглядався як продовження глибоких традицій козацько-турецьких відносин.

Друга версія – вже висловлювана Іваном Лисяком-Рудницьким – найбільш правдоподібна. Автором паперів міг бути сам Михайло Чайковський, адже обидва документи дуже точно передають відомі з інших джерел ключові моменти його політичної концепції. Вкладаючи в уста представників України (мається на увазі Правобережжя, адже з контексту виходить, що окремо розглядається Мала

Росія – тобто Лівобережжя) та Бессарабії прохання прийняти ці території під владу султана, обрати гетьмана, надати військову допомогу тощо – Михайло Чайковський обґрунтовував свої подальші плановані військові операції та політичні дії. Підтверджує факт авторства Чайковського ще й докладний опис прапора планованого козацького війська, який мала би надати Порти. Він як дві краплі води схожий на той прапор, який в листопаді урочисто був піднятий над козацькими сотнями і проголошений «давнім штандартом гетьмана Петра Дорошенка» (нез'ясоване питання, як могли делегати у вересні змалювати цей прапор, знайдений за словами Чайковського в сховищах вселенського патріархату в листопаді).

Отже, опубліковані два документи вірогідно є результатом творчості Михайла Чайковського, і можливо були створені за підказки чи за участі Решід-паші. Вони обґрунтовували участь козаків Садик-паші у військових операціях за звільнення України та утворення окремого автономного у складі Оттоманської Порти козацького Гетьманату України та Бессарабії. В такому світлі перед нами унікальна пам'ятка політичної думки середини XIX ст., яка поставила питання щодо суб'єктності України (Правобережної) та її автономного статусу. Документи не суперечать (і відображають в цілому) бачення турецькими політиками середини XIX ст. майбутнього причорноморського регіону, і водночас розколювали польський еміграційний табір.

Наприкінці в додатках публікуємо два вищезгаданих документи. Це – переклад українською мовою опублікованих Євгеном Рудницьким паперів, які були йому надані Адамом Чайковським, проте оригінал їх досі невідомий. Сподіваємося, подальші пошуки в польських архівах приведуть до їх знайдення.

ДОДАТОК 1

№ 13. Таємний Комітет патріотичний Бессарабії та України. 16 вересня 1853 р.

Панове козаки Турецько-Запорозжці!

Тяжка рука тиранії Російських правителів примусила Вас залишити Вашу вітчизну, але тепер настав час розірвати кайдани, які Вас ув'язнювали та гнітили.

Ми колись носили героїчне ім'я козаків, обирали власних гетьманів. Цього вже достатньо, аби спалахнули Ваші гідність та бажання повернути Вашу минулу славу і свободу нашої спільної вітчизни.

В ім'я цих високих стремлінь, повноважений Комітет, маючи усі права, просить Вас:

1-ше Відновити у Вас любов до нашої спільної вітчизни;

2-ге Зберегти назавжди вірність Високій Порті, яка Вас великодушно прийняла і на допомогу якої в теперішній час очікуємо;

3-тє Обрати між Вами дванадцять кращих людей між козаками, які спільно з товаришем нами вповноваженим і забезпеченим цим листом та листом №14 нижче викладеним, представляться перед Високою Портою, аби прохати її дозволу обрати Гетьмана, Начальника, під керівництвом якого Ви поспішите з'єднатися з нами для спільної справи. Поспішайте, брати і товариші, допомагати нашому національному товариству, яке обрало Комітет, і до якого належать кращі люди наших провінцій.

(Підписи)

Голова Генерал-Майор, Князь Дабіжа
від України Петренко [15; 64].

ДОДАТОК 2

№14. Тасмний комітет патріотичний України та Бессарабії. 16 вересня 1853 р.

Високий Порту.

Надзвичайні збори усіх представників України та Бессарабії вирішили повідомити Високу Порту, що Україна та Бессарабія були раніше козацькими провінціями під протекторатом Високої Порти і керувались у внутрішніх справах власними національними законами; мали право обирати між собою Гетьмана (Двобунчужний Паша), але через сум'яття та непорядки, провінції ці з'єдналися з Молдавським Князівством під керівництвом Господаря Князя Василя Албанте (Лу-пула. – В. II.).

Переслідувані нещасливою долею, вони потрапили під залізну руку Росії, яка забрала усі наші вольності і права, пригнічуючи нас як принижених рабів.

З давніх давен наш народ намагався відшукати свою волю, бажаючи для цієї мети порозумітись із Польщею, і йти заодно з нею та іншими провінціями Росії. Але ці спроби не приносили нам ніякої користі, але й навіть піддавали нас великим небезпекам.

Сьогодні, через загальну агітацію та очікуване руйнування Півночі, Мало-Росія запросила наші провінції заснувати незалежну державу спільно з Польщею; хоч ми принципово дали нашу згоду, ми були примушені відмовити в такому об'єднанні і задовільнитись поміркованим існуванням, погодитись на васальне становище щодо Туреччини, тільки би отримати автономію, і маємо усі дані, аби стверджувати, що Україна та Бессарабія готові за першою вимогою повстати проти Росії.

Просимо Високу Порту прийняти наступні умови:

1-ше Дозволити нашим Запорожцям, які перебувають донині в Туреччині, обрати між собою дванадцять довірених осіб, які будуть

уповноважені від наших провінцій Бессарабії та України при Високій Порті. Ці уповноважені оберуть Гетьмана;

2-ге Обраний ними Гетьман повинен бути турецько-підданим, греко-східного віросповідання, знати мови малоросійську та молдавську, адже провінції ці населені малоросіянами та молдаванами. Вибори повинні відбутись без усякого тиску, вільно, тільки через наших повноважених, в присутності Архієпископа Грецької церкви, який засвідчить вибір;

3-тє Дозволити обраному Гетьману з'єднати всіх козаків під штандарт, який нам надасть Висока Порта. Штандарт буде двоколовим: в білому полі хрест золотий православний, на червоному – півмісяць срібний, штандарт цей буде освячений місцевим патріархом;

4-те Після обрання Гетьман присягне, що буде дотримуватись прав, наданих нам Високою Портою. Тоді ж, після урочистої присяги і обіцянок свято зберегти наші права та привілеї, затверджений буде в своїй посаді Високою Портою, зі всіма почестями, які належали до його сану та посади.

Після цього, коли він з козаками увійде в землі України та Бессарабії, ці дві провінції отримають свої закони та привілеї, якими користуються Валахія та Молдова.

До всього того треба оберегати таємницю, діяти енергійно та швидко, тоді наша справа гору візьме, і усе населення піде як одна людина, і сила буде за нами.

(Підписи)

Голова Генерал-Майор Князь Дабіжа.

Генерал-Майор Фрайченко, Генерал-Майор Катарджи. Статський радник І. Образа. Громадянин К. В. Драмба. Делегат Бессарабії П. С. Башата.

Друк. за вид.: *Рудницький Євген*. До історії польського козакофільства // За сто літ. – Кн. 1. – С. 65–66.

Бібліографічні посилання

1. **Badem Candan**. The Ottoman Crimean War (1853–1856) / Candan Badem. – Leidem-Boston, 2010.
2. Chudzikowska Jadwiga Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. – Warszawa, 1971.
3. **Czajkowski M.** Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku / M. Czajkowski. – Warszawa, 1962.
4. **Czajkowski M.** Pamietniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego / tłumaczyl na polskie A.P. / M. Czajkowski. – Lwow: Nakladem ksiegatni Gubrynowicza I Schmidta, 1898.

5. **Gumus Musa.** Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P. 1362–1375.

6. **Rawita-Gawronski Fr.** Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny / Fr. Rawita-Gawronski. – Petersburg, 1901.

7. **Segel Harold B.** Mieczkiewicz and the Juwish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski) / Segel Harold B. // The Polish review. – Vol. 10. – № 3. 1965. – P. 78–81.

8. **Борисєнок Ю.** Атаман Садык-паша / Ю. Борисєнок // Родина. – 1998. – №5–6.

9. Записки Михаила Чайковского (Садык Паши) // Киевская старина. 1891, 1892.

10. **Кулецька Алісія.** Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (паша Мехмет Садик) і проблеми «козащини» в XIX ст. // Причорноморський регіон у контексті світової політики: історія та сьогодення. – О., 2008. – С. 117–125.

11. **Лисяк-Рудницький І.** Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – С. 251–263.

12. **Полторак В.** Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області / В. Полторак // Чорноморська минувшина. – Вип. 5. – О., 2010.

13. **Прігарін О.** «Козацтво в Туреччині» М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. / О. Прігарін // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – 2001. – Вип. XIII. – С. 26.

14. **Рибак М.** Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша / М. Рибак // Альманах українського національного союзу. – Нью-Йорк, 1971. – С. 86–97.

15. **Рудницький Євген.** До історії польського козакофільства / Євген Рудницький // За сто літ. – Кн. 1. – С. 62–66.

16. **Сень Д.** Панславизм Михала Чайковского и история казачества в Османской империи / Д. Сень, А. Пригарин // Поляки в истории России: история и современность. – Краснодар, 2007. – С. 147–160.

17. **Слабченко Тарас.** Коли повернув на Україну Садик-Паша? / Тарас Слабченко // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – Кн. XXV. – К., 1929.

18. **Смоховска-Петрова В.** Михал Чайковски – Садык паша и Българско възраждане / В. Смоховска-Петрова. – София, 1973.

19. **Стойчев И. К.** Казак-алая на Чайковски / И. К. Стойчев. – София, 1944.

20. **Суходолска К.** Българите в неизданите мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша) / К. Суходолска // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – Книга X. София, 1894. – С. 429–468.

21. **Чайковский М.** Записки / М. Чайковский // Русская старина. – 1895-1898, 1900, 1904.

22. **Чайковский М.** Записки / М. Чайковский // Русская старина. – Т. 96. – 1898. №12. – С. 682.

Надійшла до редколегії 12.09.2016